

ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИДА МУРОЖААТ ИНСТИТУТИНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Маманов Кахрамон Мусурмонович
Судьялар Олий мактаби тингловчиси

Аннотация

Ҳозирги вақтда жиноят процессининг йўналиши асосий конституциявий мақсад – инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш билан асосланади, бу биз кўриб чиқаётган институтнинг аҳамиятини мисли кўрилмаган баландликка кўтаради, бироқ у анъанавий равишда назарий ва амалиётчилар қизиқишининг "чегарасида"дир . Буларнинг барчаси замонавий жиноят процессида ариза ва шикоятлар институтининг ўрнини аниқлашни талаб қилади.

Калит сўзлар: мурожаатлар; шикоятлар; жиноят процессининг мақсади; жиноят-процессуал шакли; субъектив ҳуқуқ; жиноят процессининг тамойиллари; ҳуқуқ ва эркинликлар; жиноят процессида иштирок этувчи шахслар

Жиноят процессига жалб қилинган шахслар манфаатларининг энг катта ҳажми ариза ва шикоятлар орқали мурожаат қилиш ва уларни ўз вақтида, оқилона ва қонуний ҳал қилиш орқали амалга оширилади¹. Жиноят-процессуал кодекси принципиал равишда илтимоснома ва шикоят қилиш ҳуқуқини, процессуал ҳаракатлар ва қарорлар устидан шикоят қилиш ҳуқуқини, шунингдек, ариза ва шикоятларнинг тўлиқ ҳуқуқий институтини шакллантириш орқали амалга ошириш имкониятини белгилайди.

Ариза ва шикоятлар орқали мурожаат қилиш институти жиноят процессининг “ҳуқуқларини ҳимоя қилиш” тамойилларини амалга ошириш, унинг мақсадига эришиш воситасидир. Бу маълум даражада томонларнинг имкониятларини тенглаштиради, мурожаат этувчиларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш воситаси сифатида амал қилади.

Ушбу муассасаниннг ўрни ҳақида гапирганда, унинг шаклланишининг ўзига хос хусусиятига эътибор қаратиш лозим. Биринчидан, у жиноят процессининг алоҳида принципига асосланади (ЖПКнинг 27-моддаси). Иккинчидан, у ЖПКнинг тегишли ўринларида белгиланган, яъни у босқич, шакл ва ҳоказолардан қатъи назар, барча ҳуқуқий муносабатларга тааллуқлидир. Ушбу институтнинг ЖПКнинг тегишли ўринларида тақсимланиши, масалан, жиноят процесси иштирокчилари институти, процессуал мажбурлаш чоралари институти, исботлаш ва далиллар институти ва бошқалар билан тенг аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

Илтимосномалар ва шикоятларнинг мақсади маълум бир қарорни қабул қилиш ёки маълум бир ҳаракатни амалга ошириш эмас, балки керакли ҳаракатлар ёки қарорларни ишлаб чиқариш орқали шахснинг процессуал ёки ҳақиқий ҳолати билан боғлиқ бўлган ҳуқуқ ва қонуний манфаатларни масалан, вазиятни белгилаш, процессуал ҳолатни ўзгартириш ва бошқаларни амалга ошириш ҳисобланади. Яна бир муҳим жиҳати - бундай ҳуқуқларни мурожаатчининг ҳар қандай бошқа жиний процессуал воситалар орқали фаоллигисиз амалга ошириш мумкин эмас

¹ Андреева О.И., Григорьев В.Н., Зайцев О.А., Трубникова Т.В. Злоупотребление правом, его предупреждение и пресечение в уголовном процессе России: некоторые итоги исследования // Всероссийский криминологический журнал. 2018. Т. 12, № 6. С. 914–924. DOI 10.17150/2500-4255.2018.12(6).914-924.

саналади². Фақат объектларни, ҳужжатларни киритиш тўғрисидаги мурожаат уларни жиноят ишига далил қилиб қўшилишига олиб келиши мумкин, фақат жабрланувчи мақомини бериш тўғрисидаги мурожаат шахсга зарарни қоплаш масаласини кўтаришга имкон беради.

Илтимос келажакда ижобий ҳаракатларни амалга оширишга қаратилган ва шу билан истиқболли характерга эга бўлса, шикоят мавжуд вазиятни ўзгартирадиган салбий ҳаракатларни амалга оширишга нисбатан ва шунга мос равишда уни бартараф этишга қаратилган мурожаат ҳисобланади. Шундай қилиб, илтимоснома жиноят процессида иштирок этаётган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, қонуний манфаатларини амалга ошириш ва ҳимоя қилишни олдиндан таъминлашга имкон беради ва шикоят аллақачон содир бўлган ҳуқуқ ва манфаатларнинг бузилиши билан боғлиқдир (шикоятчига кўра)³. Бундан келиб чиқадики, мурожаат қилиш ҳуқуқий институтида илтимосномаларнинг роли ошиши керак, шикоят эса унчалик зарур бўлмаган ва исталмаган воситадир.

Айниқса, кўриб чиқиладиган институт ва ҳукм юзасидан шикоятнинг нисбатига алоҳида тўхтаб ўтиш лозим. Шикоятлар, ўрганиладиган юридик институтнинг элементи сифатида, жиной процессуал фаолиятни процессуал шаклда амалга оширишга қаратилган бўлиб, бу жиноят процессининг мақсадига эришишни ва ушбу фаолият давомида бузилган ҳуқуқларни уларнинг процессуал шаклга мувофиқлигини кафолатлайди. Якуний қарорлар тўғрисидаги шикоятлар процессуал (шаклга риоя қилиш) эмас, балки биринчи навбатда моддий манфаатни англайди. Процессуал шаклни бузганлиги сабабли ҳукми (апелляция қарорини) бекор қилиш (ўзгартириш) талаблари жиноят ишида иштирок этган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш эмас, балки тайинланган (тайинланган) жазода ифодаланган якуний қарорни ўзгартириш зарурати билан боғлиқдир⁴. Бу ҳолатда бундай қоидабузарликларнинг фактлари керакли "моддий" ечимга эришиш учун ифойдаланилади, процессуал ҳуқуқларни тиклаш масаласи бу ўринда кўтарилмайди.

Ариза ва шикоятлар ҳуқуқий институти узоқ шаклланиш ва ривожланиш йўлини босиб ўтди, натижада унинг ҳозирги ҳолати мукамал бўлмаса ҳам, лекин маълум даражада жиной жараяннинг мақсадига эришишга ҳисса қўшди. Шу билан бирга, шуни таъкидлаш керакки, ушбу институтнинг тўлақонли шаклланиши уни амалга оширишнинг тўлиқ механизмини назарда тутди. Шунинг учун илтимоснома бериш ҳуқуқи шикоят қилиш ҳуқуқидан ажралмасдир, бу нафақат мустақил ҳуқуқ, балки талаб қилинадиган ҳаракатларни асоссиз рад этган тақдирда контроль ва назорат органларининг ваколатларига мурожаат қилиш қобилияти орқали мурожаат қилиш ҳуқуқининг амалга оширилишини кафолатлайди. Ариза бериш ва шикоят қилиш ҳуқуқини унинг ишлашини таъминлаш воситаси сифатида амалга оширишнинг тўлақонли механизми идоравий назорат, прокурор назорати ва суд назоратини ўз ичига олади. Агар биринчи иккитаси анъанавий равишда жиноят процессуал ҳуқуқда шаклланган жиной процессуал муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш тизимида жойлашган бўлса ва

² Child J. J. Defense of a Basic Voluntary Act Requirement in Criminal Law from Philosophies of Action // New Criminal Law Review. 2020. Vol. 23(4). Pp. 456–464. <https://doi.org/10.1525/nclr.2020.23.4.437>.

³ Hilgert J. A. Building a human rights framework for workers' compensation in the United States: Opening the debate on first principles // American journal of industrial medicine. 2012. Vol. 55, Issue 6. Special Issue: Rethinking Workers' Compensation: The Human Rights Perspective. Pp. 510. <https://doi.org/10.1002/ajim.22023>. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/ajim.22023> - fn1.

⁴ Huq A. Z. A Right to a Human Decision // Virginia Law Review. 2019. Vol. 105. U of Chicago, Public Law Working Paper № 713. SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3382521>.

давлатчиликнинг ўзгариши пайтида (советдан ўзбек миллий) сезилган бўлса, суд назорати совет давридан кейин жуда янги ҳуқуқий ҳодисага айланди⁵. Бу жуда тушунарли. Процесснинг мақсади "жиноятчиликка қарши кураш" дан "ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилиш" га ўзгарганлиги сабабли, жиний таъқиб қилиш ваколатларидан ажратилган янги воситалар ва суд назорати зарур эди, чунки жиний таъқиб қилишни амалга оширмайдиган орган томонидан назорат қилиш энг самарали воситаларидан бири бу - илтимоснома ва шикоят қилиш ҳуқуқи ҳисобланади. Айнан у тор маънода жиний-процессуал муносабатлар доирасидан ташқарига чиқадиган ҳуқуқ ва эркинликларни, яъни Конституцияда белгиланган ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилишни таъминлайди. Бу нафақат ариза бериш ва шикоят қилиш ҳуқуқини амалга ошириш механизмининг энг юқори, зарур элементи, балки тарихий шароитда ушбу институтнинг шаклланишини ҳам яқунлайди. Жиний процессида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилиши устидан суд назоратининг мазмуни ва мавжудлиги жараённинг мақсадига бевосита боғлиқдир.

Биринчи навбатда асосий қонунларда ифодаланган жамиятнинг ўзига хос эҳтиёжларига қараб, жиний жараёни жамият ривожланишининг муайян тарихий босқичларида жуда аниқ йўналишга (мақсадга) эга. Жиний процессининг мақсади турли хил "қутбларда" жойлашган иккита мақсаддан – жамиятни жинийчиликдан ҳимоя қилиш (моддий, жамоат мақсади) ёки жиний процессида иштирок этаётган шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш (процессуал, хусусий мақсад)дан бирига эришиш ҳисобланади. Ушбу объектларнинг ўзаро муносабатлари уларнинг мутлақ тескариси ҳақида гапиришга имкон бермайди, аммо битта ғоя манзилнинг "умумий ҳажмида" қанча кўп бўлса, бошқаси учун камроқ жой мавжуд. Шу билан бирга, иккинчиси муқаррар равишда битта мақсадга эришиш воситасига айланади. Зеро, жиний процессининг ҳақиқий мақсадини аниқлашда асосий нуқта Конституциясининг 13-моддаси ҳисобланади. Конституциясининг 2-бобида давлат томонидан тан олинган ва ҳимоя қилинадиган асосий қадриятлар тўғрисидаги қоидаларнинг мавжудлиги барча давлат фаолиятининг йўналиши ва мақсадини белгилайди ва жиний процессининг ягона мақсади сифатида жиний суд ишини юритишга жалб этилган а шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишни эълон қилишга имкон беради.

Жиний-процессуал шакли жиний процесси мақсадига эришишнинг кенг қамровли воситасидир⁶. Энг соддалаштирилган маънода, бу жиний ишини юритиш тартиби, индивидуал процессуал ҳаракатларни амалга ошириш ва барча жиний-процессуал фаолиятни амалга ошириш қоидалари ҳисобланади. Кўпинча жиний-процессуал шакл тушунчаси суд процессининг норматив модели билан аниқланди. Бироқ, жиний процессининг мақсадига шакл орқали эришиш, агар кўриб чиқиладиган барча процедура бир-бири билан мувофиқлаштирилган ва ягона мақсадга бўйсунган бўлса, мумкин, шунинг учун ҳатто ушбу ҳодисани меъёрий тушуниш ҳам одатда истак билан бирга келади. Бир қатор муаллифларнинг унинг тизимини шакллантиришни аниқлаш барча элементларга асосий ва ягона талаблари орқали амалга ошириш лозимлигини таъминдлашади.

⁵ Christensen M. J. The Perestroika of International Criminal Law: Soviet Reforms and the Promise of Legal Primacy in International Governance // *New Criminal Law Review*. 2020. Vol. 23(2). P. 260. <https://doi.org/10.1525/nclr.2020.23.2.236>.

⁶ Григорьев В. Н. Уголовно-процессуальная форма или административный регламент: современные тренды // *Вестник Санкт-Петербургского университета. Право*. 2018. Т. 9, № 1. С. 42–51. <https://doi.org/10.21638/11701/spbu14.2018.103>.

И.Б.Михайловская процессуал шаклнинг бундай таркибий элементларини мақсад, функциялар ва принциплар сифатида белгилайди⁷. Биз қуйидаги сабабларга қўра ушбу ёндашув билан рози бўлишимиз керак деб ҳисоблаймиз. Жиноят процессининг ягона йўналиши унинг ишлаши учун зарурий шартдир. Турли ҳокимият субъектлари амалиёти орқали қабул қилинган қарорларнинг "объективлаштирилишини" таъминлайдиган жиноий процесснинг босқичма-босқич қурилиши турли хил, бир-бирига боғлиқ бўлмаган одамлар томонидан тасдиқланган энг адолатли қарорни қабул қилишга имкон беради. Бироқ, барча фаолиятнинг вазифаси ҳақидаги фикрларининг акси билан, бундай плюрализм қарор қабул қилишга имкон бермайди. Агар терговчи жиноий жараённинг асосий вазифасини "объектив" ҳақиқатга эришиш деб ҳисобласа, у бунинг учун мавжуд бўлган барча тўсиқларни, шу жумладан жиноят процессига жалб қилинган барча шахсларнинг ҳуқуқларини асосли равишда эътиборсиз қолдиради ёки енгиб чиқади. Шу билан бирга, иш бўйича қарор қабул қиладиган субъектлар занжирида бўлган прокурор, жиноят процессуал фаолиятининг мақсадини ҳуқуқни муҳофаза қилиш органи сифатида барча жалб қилинган субъектларга (шу жумладан гумон қилинувчига, айбланувчига) нисбатан тушуниши билан ҳеч қачон бундай иш билан рози бўлмайди. муқаррар равишда жиноят иши кейинги босқичга ўтмайдиган вазиятга олиб келади. Худди шу низолар бошқа ҳар қандай босқичларда қарор қабул қилувчилар ўртасида ҳам мумкин. Албатта, амалиёт бундай вазиятдан чиқиш йўлини топади ва барча қўйи инстансиялар якуний инстансияни тушунишга "мослашади", аммо жиноят-процессуал фаолиятнинг мақбул ишлаши жиноят процессида бошиданоқ бир томонлама фаолиятни назарда тутаяди. Бу нафақат процесснинг барча босқичларида умумий мақсадга мувофиқлаштирилган эришишни таъминлайди, балки қарор қабул қилувчиларнинг ҳар бирининг ҳужжатни исботлаш бўйича позициясини аниқлашга, барча босқичларда тенг равишда давлат мажбурлаш чораларини таъминлашга кўпроқ эътибор қаратишга имкон беради.

Шундай қилиб, жиноят процессининг мақсади жиноят-процессуал шаклнинг элементи сифатида барча жиноят-процессуал фаолият учун умумий кўрсатмаларни белгилайди.

Жиноят процессуал функциялари жиноят процессининг мақсади билан мувофиқлаштирилиши керак. Шундай қилиб, айблаш функциясини жараённинг "ҳуқуқни муҳофаза қилиш" мақсади билан боғлиқ ҳолда эмас, балки мутлақ функция сифатида кўриб чиқаётганда, унинг ташувчиси ўз таркибига шахсларнинг ҳуқуқларини ҳурмат қилиш зарурлигини киритмайди. Шу билан бирга, муҳофаза томони фақат "айбловдан ҳимоя" ни амалга ошириб, фақат моддий ва қонуний манфаатларни ҳимоя қилишга эътибор қаратиб, уларнинг процессуал ҳуқуқларини таъминлаш зарурлигидан мавҳум бўлиши мумкин. "Ишни ҳал қилиш" функциясини мутлақлаштириш хавфи ҳақида алоҳида таъкидлаш лозим, бу муқаррар равишда суднинг томонлардан бири билан "бирлашишига" олиб келади. Буларнинг барчаси жиноят процессуал функцияларининг мазмунини нотўғри, номувофиқ тушуниш билан жиноят процессининг мақсадига эриша олмасликка олиб келади. Агар функция "рақобатда иштирок этиш", инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш функцияси сифатида қаралса, бу бошқа масала. Шунда суд ишни фақат томонлардан "узоқлашиш" йўли билан ҳал қила олади ва айблов ва ҳимоя томонлари процесс иштирокчиларининг ҳуқуқларини тўлиқ ҳимоя қилишлари керак бўлади.

⁷ Михайловская И. Б. Цели, функции и принципы российского уголовного судопроизводства (уголовно-процессуальная форма). – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2003. – 144 с.

Шундай қилиб, функциялар, уларнинг ўзига хос меъёрий мазмуни жиноят процессуал фаолиятида жиноят процессининг мақсадини амалга оширишга олиб келади. Бу процесс иштирокчиларининг ваколатлари, ҳуқуқлари ва мажбуриятлари рўйхатида нафақат субъектларнинг ҳар бирининг "ички" вазифаларини амалга ошириш имкониятини таъминлайдиган, балки биргаликда жиноят процессининг турини ташкил этадиган умумий вазифаларни белгилаш орқали таъминланади. Шундай қилиб, функциялар жиноят процессининг ҳаракатини таъминлайдиган ва жараённинг мақсади билан кўрсатилган йўналишда жиноят процессуал шаклнинг элементидир.

Принциплар жиноят процессуал фаолияти амалга ошириладиган "чегаралар", "доиралар" дир. Ўз навбатида, принципларнинг мазмунли томони жиноят процессининг мақсади билан белгиланади. Жиноят процесси мақсадининг мазмунли томонини турлича талқин қилиш билан (моддий қонунни қўллаш, жиноятчиликка қарши кураш, ҳақиқатга эришиш, жиноят процессида иштирок этаётган шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ёки бошқа ҳар қандай тушунча) барча муаллифлар жиноят-процессуал қонунчилигининг барча нормалари мақсадга эришиш учун ўз ҳиссасини қўшиши кераклигини эътироф этишади. Бироқ, принциплар рўйхати турли муаллифларнинг нашрларида сезиларли даражада фарқ қилади.

Процессуал шаклнинг таркибий элементларини (мақсад, функциялар, принциплар) аниқлаш ва уларни мазмунини очиб бериш, агар юқорида айтиб ўтилганидек, жамият ривожланишининг турли босқичларида турли хил эҳтиёжлари туфайли жиноят процесси умуман бошқача мақсадга эга бўлиши мумкинлигини эътиборсиз қолдирсак, тўлиқ бўлмайди ва натижада маълум бир тарихий давр учун принциплар иерархиясини аниқлаш зарурати туғилади. Процесс турига қараб, иерархияда жиноят процессининг "репрессив", "қидирув" томони ёки унинг "ҳимоя" (унда иштирок этган шахсларга нисбатан) тайинланиши биринчи ўринга чиқади. Бунда жиноят процесси тамойилларига нисбатан ўхшаш ҳолат юзага келади.

Бундан ташқари, муаллифларнинг аксарияти тўғридан-тўғри "принциплар тартибини" эълон қилишади ёки улар тизимининг иерархияси ҳақидаги саволга умуман тегмайдилар. Фақат сўнгги ўн йилликларда қандайдир тарзда принциплар иерархияси муаммосини ҳал қиладиган ишлар мавжуд. Шундай қилиб, А.В.Смирнов суд процессининг тамойиллари "ўзаро боғлиқ ва ягона иерархик тизимни ташкил қилади" деб ҳисоблайди... Бироқ, улар тизимни ташкил қилганлиги сабабли, барча принциплар мутлақо тенг эмас"⁸. Биз бу фикрни тўлиқ баҳам кўраемиз. Жиноят-процессуал фаолият кўп қиррали тартибга солишни талаб қилади. Бу турли хил, кўпинча қарама-қарши манфаатларни бузишга уриниш эканлигидан келиб чиқади. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, барча жиноят-процессуал фаолиятнинг ҳақиқий мақсади билан боғлиқ ҳолда давлат ва хусусий манфаатларнинг нисбати, бирининг бошқасидан устунлиги жиноят-процессуал шаклни ташкил этади, унинг мазмуни жиноят процесси тамойиллари иерархиясини белгилайди.

Жиноят процессининг юқорида айтиб ўтилган ягона мақсади замонавий жиноят процессида жиноят суд ишларини юретишда шахснинг ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза қилиш ва ҳимоя қилишга қаратилган принципларнинг устувор ролини белгилайди.

Жиноят процесси принциплари жиноят процессида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлайдиган ва процессни ўтказиш тартибини белгилайдиган принципларга бўлинади.

⁸ Смирнов А. В. Состязательный процесс. – СПб.: Альфа, 2001. – 201 с.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, биз жиноят процессида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминловчи тамойилларга устувор аҳамият берамиз. Шу билан бирга, биз битта тизим элементларини ҳар қандай ажратиш каби (бутун тизимни ҳам, унинг ҳар бир элементини ҳам таҳлил қилиш учун зарур), бундай ажратиш катта даражада шартли эканлигини таъкидлаймиз. Бошқалар билан биргаликда ҳаракат қиладиган принципларнинг ҳар бири иш юритиш тартибини белгилашга ва инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашга қаратилган. Бироқ, қуйидаги принципларнинг "ҳуқуқни муҳофаза қилиш" аҳамиятини таъкидлаш керак:

- шахснинг шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилиш (ЖПКнинг 17-моддаси);
 - шахснинг дахлсизлиги (ЖПКнинг 18-моддаси);
 - жиноят процессида инсон ва фуқаролик ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш (ЖПКнинг 18-моддаси);
 - уйнинг дахлсизлиги (ЖПКнинг 18-моддаси);
 - ёзишмалар, телефон ва бошқа музокаралар, почта, телеграф ва бошқа хабарларнинг махфийлиги (ЖПКнинг 18-моддаси);
 - айбсизлик презумпцияси (ЖПКнинг 23-моддаси);
 - томонларнинг қарама-қарши табиати (ЖПКнинг 25-моддаси);
 - гумон қилинувчи ва айбланувчига ҳимоя ҳуқуқини бериш (ЖПКнинг 24-моддаси);
 - процессуал ҳаракатлар ва қарорлар устидан шикоят қилиш ҳуқуқи (ЖПКнинг 27-моддаси).
- Мурожаатлар ва шикоятлар ҳуқуқий институти процессуал ҳаракатлар ва қарорларга шикоят қилиш ҳуқуқи принципининг норматив ижроси бўлиб, ҳозирги вақтда жиноят процессининг шакли (тури) ни белгиловчи "ҳуқуқни муҳофаза қилиш" тамойилларидан биридир.